

The Understanding of Miracles in Religious Publications in the Republican Period (1924-1960) of Türkiye

Abdurrahman Atalay^{1,a,*}

¹Ministry of National Education, Gümüşhane Fatih Imam Hatip High School, Gümüşhane, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 14-02-2023

Accepted: 25-05-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

It is possible to talk about many reasons that determine the direction of religious publications in the first quarter of the Republic, both in terms of content, style and method. While some of these factors came into play or became stronger with the Republic, an important part of it has a history that goes back to Ottoman modernization. The decline of the Ottoman state, which started on the battlefields, caused serious land losses. This regression damaged the self-confidence of Muslims and spread the idea that salvation would be possible with a Western-style modernization. In this context, the obligatory relations with the Western world, which were established with the feeling of backwardness, were not limited to the military, political and cultural fields, but also spread to the religious field. For this reason, while Ottoman scholars and thinkers sought ways out through political and administrative reforms, they had to discuss the current understanding of religion and the religion-world conception formed in this direction. It has been especially emphasized that Islam does not prevent progress, encourages scientific and technical developments, and is compatible with the principles of reason and logic in terms of content. It is also known that the emphases in this manner maintain their vitality in the texts written both in the last period of the Ottoman Empire and in the Republic of Turkey. On the other hand, this approach, which was not possible to develop independently of the positivist and materialist understanding of science formed in a determinist framework of the West, also affected the field of creed along with the practical and moral issues of Islam. This situation continued and strengthened when it was transferred to the republican period. Because the founding cadres of the republic, who sought a secular and positivist ground, defended the idea that the religious field in general and the creed in particular should not conflict with the scientific understanding of the period. Expressed in the context of the present study, the political center thinks that there are compulsory fixed laws within the framework of cause-effect relationship in nature and that no effect is possible outside of these laws. In response to this attitude, the issue of miracles has been used in religious publications to express situations that go above the laws of nature, on the one hand, it has been tried to be discussed without prejudice to the attributes and actions of Allah. On the other hand, this discussion was conducted without giving the impression that Islam contradicts modern science. Discussing the issue under the influence of the secular and positivist framework drawn by the political center and Western intellectuals makes the issue a worthwhile subject to investigate. Because, in the period of the New İlm-i Kalam, the restrictive attitude of the founding cadres accompanied the rational and scientific interpretations about the possibility of miracles. This situation significantly determined the content and style of the texts written during the period. In these circumstances, I believe that it is important to point out the points of conflict and reconciliation in the grounding of a religious issue such as a miracle. In this direction, while the current study covers the years 1924-1960 in terms of time, it is a study that especially includes the publications of the Presidency of Religious Affairs and Ankara University Faculty of Theology as a source. The date 1924, which was determined as the starting date, is important both for the establishment date in terms of the Presidency of Religious Affairs and for the abolition of the caliphate and the taking of some important decisions such as the Law on Unification of Education. On the other hand, the date of 1960 points to a coup date and some fractures in the political sense. During the study, I included the sources published by both the Presidency of Religious Affairs and the Faculty of Theology of Ankara University, as well as other sources directly related to these sources. In addition to this time and resource restriction, it was also referred to important texts written before 1924 and after 1960 when appropriate.

Keywords: Kalam, Allah, Miracle, Reason, Nature, Causality, Science

Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayınlarında Mucize Anlayışı (1924-1960)

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 14-02-2023

Kabul: 25-05-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Abdurrahman Atalay).

ÖZ

Cumhuriyetin ilk çeyreğindeki dinî yayınların gerek muhteva gerekse üslup ve metot olarak istikametini belirleyen birçok âmilden bahsetmek mümkündür. Bu âmillerin bir kısmı Cumhuriyetle birlikte devreye girerken-veya güçlü bir hal alırken- önemli bir kısmının da Osmanlı modernleşmesine kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Osmanlı devletinin savaş meydanlarında başlayan gerilemesi, ciddi toprak kayıplarının yanı sıra Müslümanların kendilerine olan güvenlerini zedelemiş ve kurtuluşun Batı tipi bir modernleşmeyle mümkün olacağı fikrini yaygınlaştırmıştır. Bu çerçevede Batı dünyası ile geri kalmışlık hissiyle kurulan zorunlu ilişkiler askerî, siyasî ve kültürel alanlarla sınırlı kalmamış dinî alana da sirayet etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı âlim ve mütefekkirleri bir taraftan siyasî ve idarî ıslahatlarla çıkış yolları ararken diğer taraftan da mevcut din anlayışını ve bu istikamette teşekkül etmiş olan din-dünya tasavvurunu tartışmak zorunda kalmıştır. İslam'ın terakkiye mâni olmadığı, bilimsel ve teknik gelişmeleri teşvik ettiği, içerik olarak da akıl ve mantık esaslarıyla tetabuk ettiği bilhassa vurgulanmıştır. Bu minvaldeki vurguların gerek Osmanlı'nın son döneminde gerekse Cumhuriyet Türkiye'sinde kaleme alınan metinlerde canlılığını koruduğu da bilinmektedir. Diğer taraftan Batı'nın determinist bir çerçevede teşekkül eden pozitivist ve materyalist bilim anlayışından bağımsız gelişmeyecek olan bu yaklaşım şekli, İslâm'ın amelî ve ahlakî meseleleriyle birlikte itikat sahasını da etkilemiştir. Bu durumun cumhuriyet dönemine intikal edildiğinde kuvvetlenerek devam ettiği ise aşikârdır. Zira seküler ve pozitivist zemin arayan cumhuriyetin kurucu kadroları, genelde dinî sahanın özelde ise itikadî hususların dönemin bilimsel anlayışıyla çatışmaması gerektiği fikrini savunmaktadır. Çalışma konumuz bağlamında ifade edecek olursak siyasî merkez, tabiatla sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde zorunlu sabit yasaların olduğunu ve bu yasaların dışında bir etkinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Bu tavra karşılık dinî yayınlarda, tabiat yasalarının üstüne çıkan durumları ifade etmek için kullanılan mucize meselesi, bir taraftan Allah'ın sıfat ve fiillerine halel getirmeden diğer taraftan da İslâm'ın modern bilimle çatıştığı izlenimine mahal vermeden ele alınmaya çalışılmıştır. Siyasî merkezin ve Batıcı aydınların çizmiş oldukları seküler ve pozitivist çerçevenin etkisi altında meselenin tartışılması ise konuyu araştırılmaya değer bir konu haline getirmektedir. Zira yeni ilm-i kelam döneminde mucizelerin imkânı ile ilgili akilî ve bilimsel yorumlara cumhuriyetle birlikte kurucu kadroların sınırlandırıcı tavrı da eşlik etmiş ve bu durum dönemde yazılan metinlerin muhteva ve üslubunu önemli ölçüde belirlemiştir. Bu hal ve şartlarda mucize gibi dini bir meselesinin temellendirilmesinde çatışma ve uzlaşma noktalarına işaret etmenin önemli olduğunu kanaatindeyiz. Bu doğrultuda çalışmamız, zaman olarak 1924-1960 yıllarını kapsayan ve kaynak olarak da bilhassa Diyanet İşleri Başkanlığı ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınlarını merkezde bulunduran bir çalışmadır. Başlangıç tarihi olarak belirlediğimiz 1924 hem Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş tarihine hem de hilafetin kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi bir takım önemli kararların alınması bakımından önem arz etmektedir. Diğer taraftan 1960 tarihi ise, siyasî anlamda bir darbe tarihine ve birtakım kırılmalara işaret etmektedir. Çalışmamız esnasında gerek Diyanet İşleri Başkanlığı ve gerekse Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanan kaynaklara yer verdiğimiz gibi bu kaynaklarla doğrudan alakalı diğer kaynakları da göz önünde bulundurduk. Bu zaman ve kaynak sınırlandırmamızın yanı sıra yeri geldikçe 1924 öncesi ve 1960 sonrası kaleme alınan önemli metinlere de intikal ettiğimizi söylememiz gerekir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Allah, Mucize, Akıl, Tabiat, İlliyyet, Bilim

Giriş

İslam inanç sisteminde nübüvvet meselesi, hem Allah'ın sıfat ve fiillerinin bir neticesi hem de sahih bir ulûhiyet telakkisinin zarurî şartı olarak ele alınmıştır.¹ Aynı zamanda epistemolojik yönleri ağır basan bir mevzu olarak da temayüz eden nübüvvet kurumu, insanoğlunun gerek fitraten gerekse tecrübeyle elde edeceği ve geliştireceği melekelerin dünyada başarı, ahirette de kurtuluş için yeterli olup olmaması istikametinde de tartışılmıştır. Diğer bir ifadeyle mesele hüsün ve kubuha dair hususlarla birlikte mütalaa edilmiştir.

Bu çerçevede Eş'arîler, peygamber gönderilmesinin Allah'ın fiillerinden biri olduğunu, bunun içinde diğer fiilleri gibi vacip veya müstahil olarak değil mümkün diye nitelenebileceğini belirtirler. Allah'ın fiillerinde herhangi bir illet ve gaye aranmayacağını düşünen Eş'arîlere göre Allah'ın mümkün bir fiili olan peygamber göndermesi de ilâhî meşiyet ve iradeye dayanmaktadır.² Mâtürîdîler ise, mevzuyu ulûhiyetin yanı sıra insanın dünya ve ahiret yaşantılarıyla ve buna bağlı ihtiyaçlarıyla alakalı değerlendirmektedirler. Eş'arîler gibi Allah'ın bir fiili olarak gören Mâtürîdîler konuyu, genel sistemlerine uygun olarak hikmet merkezli düşünmüşler ve ilâhî fiillerin bu hikmet çerçevesinde anlaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Diğer taraftan peygamber göndermekle dünyada murat ettiği ve belli bir zamana kadar sürmesini dilediği sistemin devamının sağlandığı ve bunun için gerekli olan usul ve esasların belirlendiğini belirtmişlerdir. Bu çerçevede Mâtürîdî düşünce nübüvvetin gerekliliğini Allah'ın varlığının ve hikmet merkezli fiillerinin bir tezahürü olarak görmeyi yanı sıra insan merkezli bir yaklaşımla dünya hayatının bir şekilde ve düzenli olarak devamı için geçerli kural ve kaidelerin bilinme gerekliliği üzerinden temellendirmiştir.³ Hüsün ve kubuh tartışmalarında buldukları noktaya paralel olarak nübüvvet meselesine yaklaşan Mu'tezile âlimlerinin önemli bir kısmı ise, aklın bütün hadiselerde ve fiillerde mutlak otorite olmadığını ve bundan dolayı aklın bazı fiillere değer biçmede aciz kalabileceğini düşünmektedir.⁴ Bu duruma bağlı olarak Mu'tezile nübüvveti, aklın aciz kaldığı ve anlamakta tereddüde düştüğü alanların aşikâr kılınması gerekliliğinin bir neticesi olarak değerlendirmiştir. Peygamber gönderilmesini Allah'ın bir fiili olarak görmekle birlikte meseleyi insan açısından değerlendiren Mu'tezile, kendi düşünce sistemine mutabık bir şekilde, mevzuyu büyük oranda adalet esasına ve bununla doğrudan ilişkili olan vücuballah fikrine dayandırmaktadır.⁵

Öte yandan nübüvvetin imkân ve gerekliliğine dair serdedilen bu klasik görüşlerin yanı sıra nübüvvetin ispatı hususunda da birtakım delillere yer verilmiş,⁶ en önemli delilin ise mucize olduğu düşünülmüştür.⁷ Bu çerçevede Kelâmî düşüncede peygamberlerin elinde, iddia ve maksada uygun hârikulâde olayların ortaya çıkması, nübüvvet ve risaleti ispat eden en önemli delil olarak kabul edilmiştir. Allah'ın bir fiili olarak zuhur eden bu olaylar, akıllara durgunluk veren şeyler olması hasebiyle de insan kapasitesini aşan ve beşeri aciz bırakan hadiseler olarak tanımlanmıştır.⁸ Mucizelerin peygamberlere özel bir durum olduğunu savunan geleneksel kelâm ekolleri, fevkalade diye tanımlanan bu hadiseleri, diğer olaylardan ve özellikle sihir ve büyü gibi göz boyacılığına dayanan beşerî fiillerden Allah'ın fiilleri olması yönüyle ayırdığını da vurgulamışlardır.⁹ Bu yönüyle mucizelerin Allah'ın hârikulâde bir fiili olduğunda hemfikir olan mütekelimîn, bu fiillerin mümkün âlemde tahakkuku noktasında farklı görüşler serdetmişlerdir. Bu hususta farklı görüşlerin ortaya çıkması, ekollerinin kâinat/tabiat tasavvurları ve Allah'ın fiillerine buldukları dayanaklardan kaynaklanmaktadır.

Bu noktada Eş'arîlerin irade ve kudrete, Mâtürîdîlerin hikmete, Mu'tezile'nin ise vücuballah fikri çerçevesinde hikmet ve adalete dayandırdıkları¹⁰ ilâhî fiillere bakışları ile tabiattaki hadiselerin sebep sonuca bağlanması ve bu ilişkinin zorunlu olup olmaması çerçevesindeki görüş farklılıkları,¹¹ mucizelerin mezhepler tarafından temellendirilme ve

¹ bk. Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Fitrî, Tabîî ve Umûmî Bir Dindir* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), 68; Elmal'lı M. Hamdi Yazır, "Dîbâce", *Metâlib ve Mezâhib-Metafizik ve İlahiyat*, mlf. Paul Janet-Gabriel Seailles (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), 41.

² Mustafa Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), 222-223, 232.

³ bk. Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dar'ül-câmiatü'l- Mısıriyye, ts.), 177, 178, 179 vd.

⁴ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevakîf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/312-314; Sa'düddîn Mes'ûdu b. Ömer Teftâzânî, *Makâsîdül-Kelâm fî Akâidül-İslâm*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 592.

⁵ bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûlül-Hamse/Mu'tezile'nin Beş Temel İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/422-426.

⁶ İzmirlî, Hz. Peygamber'in üstün ahlâkı ve yaşantısının peygamberliği için önemli bir delil olduğunu ifade edecektir. İzmirlî İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341), 1/17-18; İzmirlî, Hz. Peygamber'in çocukluk yılları dâhil bütün bir yaşantısının nübüvveti için bir delil olduğuna dair ayrıntılı izahlar da yaptığı da bilinmektedir. Bu izahların ayrıntıları için ayrıca bk. İzmirlî İsmail Hakkı, *el-Cevâbü's-sedîd fî beyânî dîni't-tevhîd* (Ankara: Tedkikat ve Te'lîfat-ı İslâmiye Neşriyatından, Ali Şükrü Matbaası, 1339-1341), 38-45; Fahreddîn Râzî(öl. 606/1210) ise, peygamberlerin üstün bir kişiliğe sahip olmalarını nübüvveti ispat delilleri içerisinde en zayıfı olarak görecektir. Bu tür delillerin insanı insandan ayırt ettiğini fakat nübüvvet gibi bir kurumu ispat etmede yeterli olmadığı belirtir. Bu metodun bazı âlimler için geçerli bir yol olduğunu düşünen Râzî'nin görüşlerinin ayrıntısı için bk. Fahreddîn Râzî, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 208, 212.

⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 177-186.

⁸ A. Hamdi Akseki, *İslâm Dini-İtikat, İbâdet ve Ahlâk* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960), 117; Ömer Nasuhî Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 170. Dönemde yapılan mucize tanımları için ayrıca bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), Dipnot no: 1, 4/2246 ve 2247; İsmail Fenni "Miracle", *Lugaçe-i Felsefe* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341), 424; a.mlf., *Küçük Kitapta Büyük Mevzular* (b.y.y.y., 1934), 52.

⁹ Elmal'lı, sihirbazların Hz. Musa'ya iman etmelerini, mucize ve sihrin kaynağındaki temel farktan kaynaklandığını ifade edecektir. Mucizelerin diğer fiillerden Allah'ın bir fiili olması bakımından ayırdığına dair vurguların ayrıntısı için ayrıca bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2235, 2237.

¹⁰ Sinan Öge, *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 54, 62,71-72.

¹¹ Bu konuya dair ayrıntılı bir inceleme için ayrıca bk. Öge, *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller*, 74-80.

yorumlanma biçimini de doğrudan belirlemektedir. Bunların yanı sıra geleneksel dönemde mucizeler, bir bütün halinde değerlendirilmemiş insanlara hitap yönlerine ve biçimlerine göre de bir tasnife tabi tutulmuştur. Birkaç tasnif şekli olmakla birlikte genellikle insanların rasyonel düşünme melekelerine hitap edenlere akli mucize, duyularına karşılık gelenlere hissî mucize, geçmiş ve geleceğe dair gaybî haberleri ihtiva edenlere de haberî mucize denilmiştir.¹² Bu çerçevede Mu'tezile ve Ehl-i sünnet, genel olarak hissî ve haberî mucizeleri kabul ettikleri gibi Hz. Peygamber'in en önemli mucizesinin Kur'an-ı Kerim olduğunda da ittifak etmektedir. Özellikle Mu'tezile'nin mucizeleri Allah'ın bir fiili olarak değerlendirmiş olması, bu hadiselerin kabul edilmesini de kolaylaştıran bir âmil olduğunu da ifade etmek gerekir.¹³

Nübüvvetin imkân ve gerekliliği ile ilgili cumhuriyet döneminde kaleme alınan metinlerde benzer ifadeler yer verilmekle birlikte mucize konusunda dönemin hissiyatıyla örtüşen yorumların da yapılmaya başlandığını görüyoruz. Nitekim Cumhuriyeti kuran ve idare eden kadrolar, İslâm dinini inanç ve ibadetle sınırlandırdığı gibi dini alanın neşvünema bulması adına yapılan dinî yayıncılık faaliyetlerine de önemli ölçüde kısıtlama getirmiştir. Bu kısıtlamaların neticesinde zikre değer birkaç önemli kitabı dışarıda bırakacak olursak 1924-1950 arasında dinî yayınlar açısından kayda değer eserlerin sayısı yok denecek kadar azdır. 1934 yılında Eşref Edip'in yayınladığı *Hazret Muhammed* kitabı Dâhiliye Vekâleti tarafından toplatılmış ve bu durum Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından şu şekilde gerekçelendirilmiştir:

“Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dâhilinde dinî neşriyat yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz. Zat-ı âlilerinin herkesçe de müsellemler olan ilim ve faziletine hürmetkârız. Ancak günün bu kabil neşriyata tahammülü olmadığını siz de takdir edersiniz.”¹⁴

Aynı şekilde A. İbrahim tarafından yazılan ve 1934 yılında Türkiye Matbaası'nda basılan *Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini* kitabı İslâm ile alakası olmamasına rağmen satışı yasaklanmıştır.¹⁵ Bu dönemde Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından gazete ve dergilere gönderilen talimat ise dinî neşriyata takınılan tavrı net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Gazetelerimizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı, mütâlâa, ima ve temsillere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihî gerek temsili ve gerek mütâlâa kabilinden olan her türlü makale, bend, fıkra ve tefrikanın neşrinden tevakkî edilmesi ve başlanmış bu gibi tefrikaların en son 10 gün zarfında nihayetlendirilmesi...”¹⁶

Dinî yayıncılığa yönelik yürütülen bu tür politikalara karşılık resmi kanallarla yürütülen ve çok büyük öneme haiz olan çalışmaların olması ise oldukça garip bir duruma işaret etmektedir. Bu çerçevede İslâm'ın temel kaynaklarına yönelik bizzat devlet ricalinin istediği ve Diyanet İşleri Reisliği'nin de yürüttüğü çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Diyanet'in üst düzey yetkililerinin ısrarı neticesinde tefsir yazımı görevi Elmalılı Muhammed Hamdi'ye, *Sahih-i Buhârî*'nin tercüme ve şerhinin yapılması da Babanzâde Ahmed Naim'e verilmiştir.¹⁷ Öte yandan Diyanet İşleri Reisliği'nin pek çok kademesinde görev almış olan Ahmed Hamdi Akseki'nin özel gayretiyle Diyanet üzerinden yayınladığı eserleri ise önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu çerçevede Ömer Nasuhi Bilmen, M. Şerafettin Yaltkaya gibi Diyanet çevrelerinde yer alan ve önemli metinler kaleme alan simaların yanı sıra İzmirli İsmail Hakkı ile İsmail Fenni'nin çalışmalarını zikretmemiz gerekir. Diğer taraftan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin uhdesinde yapılan neşriyat faaliyetleri dinî yayıncılık açısından ifade etmemiz gereken çalışmalardır. Özellikle Yusuf Ziya Yörükân'ın yazdıkları dönemin hissiyatına dair önemli izler ihtiva etmektedir.¹⁸ Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanan kitap ve dergiler çalışmamızın kapsamını oluşturmaktadır.

Öte yandan günümüzde mucize üzerine yapılmış pek çok makale, tez ve kitap çalışması olduğu muhakkaktır. Bu çalışmalar meselenin farklı veçhelerini ele alan değerli çalışmalardır. Bununla birlikte cumhuriyet dönemi dinî yayıncılık faaliyetleri bağlamında yapılacak bir çalışmanın hem kurucu kadroların siyasî politikalarına hem de dine dair metinler inşa edenlerin kanaatlerine yer vermesi açısından önemli olacağını düşündük. Bundan dolayı çalışmamızla bu zor dönemde kaleme alınan metinlerde olağanüstü hadiseler olarak tanımlanan mucizelerin ele alış düzeyini anlamayı hedefledik. Bu metinlerde tartışmaların mucizelerin imkân ve gerekliliği hususunda yoğunlaştığı, tek tek mucizeler üzerinden bir tartışma yürütülmediğini ise bilhassa ifade etmek isteriz.

1. Cumhuriyet İdeolojisinin Meseleyi İfade Biçimi

Cumhuriyeti kuran kadroların kurtuluş savaşı süresince “İslâmcı ve hilafetçi” bir söylemle hareket ettiği, “Devletin dini din-i İslâmdır” maddesine anayasada yer vererek de dine dayalı bir devlet kurdukları bilinmektedir.¹⁹ Bununla birlikte Batı'nın dünya-ahiret tasavvuruyla örtüşen bir İslâm algısı oluşması gerektiğini düşünen kurucu kadrolar, dinî alanı dönüştüren ve hatta tahrip eden sert ve katı bir tutum da benimsemişlerdir. Onlara göre “eski tip din” anlayışı artık maziye karışmıştır ve yeni dönemde modern dünya ile uzlaşan “yeni bir din” anlayışı, şekli ve üslubu geliştirmek

¹² Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 107-111.

¹³ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 317; Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 107.

¹⁴ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 415-416

¹⁵ Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet 1* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 284

¹⁶ Eşref Edip, *Kara Kitap*, haz. Fahrettin Gün (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 33, 56

¹⁷ Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur'an Dili”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/153.

¹⁸ Cumhuriyet dönemi dinî yayıncılık faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, 415-479.

¹⁹ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 16

gerekmektedir.²⁰ Bu doğrultuda geliştirilen politikalarla İslâm, bir taraftan inanç ve ibadetle sınırlı görülmüş diğer taraftan da inanç ve ibadet sahasında muhteva ve üslup yönüyle pozitivist bir akıl ve mantığı yerleştirme amacı taşınmıştır. Aynı şekilde akıl ve mantıkla kavranamayan akidevî meseleler, hurafe ve batıl inanç denilerek din dışına itilmek istenmiştir.²¹ Burada amaç, İslâm'ın yıkılması değil siyasî, hukukî, toplumsal ve kültürel işlerden tecrit edilmesi ve sadece inanç ve ibadet konularına hasredilmesiydi. Böylelikle İslâm dininin modern Batı devletlerinin din-dünya algısıyla çatışmayan ve büyük oranda uzlaşan bir yapıya dönüşmesi amaçlanmıştır.²² Bu doğrultuda kurucu kadrolar, dünya tasavvurunun din temelli değil modern bilim ve tekniğin kabulleri çerçevesinde inşa edilmesi gerektiğine dair hâkim bir kanaat geliştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın (öl. 1938) yeni kurulan devletin ideolojisine ve amaçlarına dair yaptığı açıklamalar durumu izah edecek içerik ve üsluptadır:

"...yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkâliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline îsal etmektir, inkılâbatımızın umdeî asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut hurafeler kâmilten tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır. (...) Ölümlerden istimdat etmek medeni bir heyeti içtimaiye için şîndir. (...) Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat, tarikatı medeniyedir (sürekli alkışlar). Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir..."²³

"Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir. Yalnız; ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır."²⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın çizmiş olduğu bu çerçevenin önemli ölçüde korunduğu ve uygulama sahası da bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Cumhuriyet'in ilk yıllarında üçüncü sınıflar için yazılmış olan *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* kitabının girişinde Hz. Muhammet'in hayatı ve ahlâkı anlatılırken şu hususlara dikkat edilmesi bilhassa istenmiştir: "Muhtasar bir surette, yalnız tarihi hakikatler söylenecek, çocukları alakadar etmeyen tafsilattan sarf-ı nazar edilecektir. Mucizelerden ve hârikulâde menkıbelerden bahis olunmayacaktır."²⁵ Aynı şekilde Millî Eğitim Bakanlığı, Grimm'in Peri Masallarının Türkçeye çevrilmesine "devletin, hayal gücünün bozuk ürünleri olan her şeyi engellemek"²⁶ gibi bir amacı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu iki örnek, yönetici kadronun pozitivist algılayışının Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Gerek dinî müdevvenattaki gerekse edebî metinlerdeki olağanüstülüklerle müsaade etmeyen siyasî merkezin, maddî âleme ve tabiat kanunlarına güçlü vurgular yaptığı da bilinmektedir.²⁷

Diğer taraftan Batıcı aydınlar da siyasî merkez ile aynı hassasiyetlerle hareket etmiş, pozitivist ve determinist metinler kaleme almışlardır. Bu yaklaşım şekilleri doğrultusunda harikulade hadise olarak nitelenen mucizeleri ya bütünüyle reddetmişler²⁸ ya da oldukça düşük bir seviyede ve alakasız bir şekilde yorumlamışlardır. Mesela Celal Nuri (öl. 1936), Kur'an'da geçen harikulade hadiseleri bir edebiyat metni düzeyinde anlama peşindedir. Bu çerçevede Celal Nuri, harikulade kelimesi etrafında ele aldığı mucize kavramının kalamcılarının iddia ettikleri gibi olağanüstü olayları değil sıradan ve basit eylemleri karşıladığını ifade etmektedir.²⁹ Allah'ın âleme herhangi bir müdahalesini de kabul etmeyen ve Allah'ı bilinmeyen sembolik bir varlık olarak tanımlayan Celal Nuri'ye göre Kur'an'da geçen harikulade olaylar, sıradan bir masal ve kissa seviyesinde anlaşılmalıdır. Masal ve efsanelerin bütün bir insanlığın ortak değeri olduğunu belirten bu Batıcı aydın, mucizeleri Batılların yazdıkları herhangi bir edebî metin seviyesinde görülmesi gerektiğini ifade

²⁰ Wilfred Cantwell Smith, "Modern Türkiye Dinî Bir Reforma mı Gidiyor?" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (1953),15; İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun çözüm önerisi de bu doğrultuda gelişmiştir. "...Türkiye'de din konusunu ele almak, din kalkınmasını sağlamak isteyen insanların ilk olarak yapacakları iş, hiçbir bilimsel incelemeyle dayanmadan kafalara girmiş, yerleşmiş olan öncesi düşünceleri çıkarıp atmak, bunların yerine din gerçeğini taşıyan düşünceleri koymak olacaktır." İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Dine Doğru", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1-4 (1957), 47.

²¹ Erol Güngör'ün yaptığı değerlendirmeler de bu hususlara dikkat çeken bir mahiyettedir. Erol Güngör'e göre, müspet ilim ve fen sadece yönetici kadroların değil dönemin muhafazakâr mütefekkirler için de en büyük değerdir ve bu değere uymayan geleneksel dinî unsurların gözden çıkarılmasında hiçbir beis yoktur. Güngör'ün bu minvaldeki görüşlerinin ayrıntısı için ayrıca bkz. Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 10.

²² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 408.

²³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi, 2006), 2/224-225.

²⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/202.

²⁵ Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: İlk Mektep-Üçüncü Sınıf*, (İstanbul: İkdâm Matbaası/Sahip ve Naşiri-Tefeyyüz Kitabhanesi, 1928-1929), 3.

²⁶ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış-Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 105.

²⁷ Dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın "Mademki tarihte deterministiz, mademki icraatta pragmatik maddiyatçıyız..." ifadeleri siyasî merkezin bakışına dair önemli izler taşımaktadır. Konuşmanın ayrıntısı için bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 5, Cilt 6, İçtima 2, 5 Şubat 1937, 60.

²⁸ "Muhammed'in islâmlığı mucizesizlik üzerine kuruldu." diyen İsmail Habib'in yaklaşım şekli bu duruma örneklik teşkil etmektedir. İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz/Garbtan Tercüme* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940), 205.

²⁹ Celal Nuri bu fikirlerini Hatemül Enbiya adıyla yazmış olduğu kitabında da tekrar edecektir. Ona göre: "Nübüvvet bir vazifedir. Bir Nebinin yedinde hârikulâde mucizât aramağa hacet yoktur. Çünkü ibtida, kâinata hârikulâde yoktur..." Celal Nuri, *Hatemül' Enbiya* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, 1332), 31.

ederek pozitivist bir çerçeve çizmektedir.³⁰ Dönemdeki bu yaklaşımlar mucizeleri, dinî bir temelde tevil etmek değil bütünüyle inkâr etmek fikrine müstenittir. Celal Nuri'nin ifadeleri de bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Şurasını kat'iyetle ifade edelim: Lisanlarımızda havârik, mucize, keramet ve sâire ile ifade olunan mefhumlar muğayir-i âde, kavânîn-i tabîyyeye munâfi ve mütenâkız bir surette demek değildir. İslâmiyet kavânîn-i tabîyyeyi tanıy ve onların haricinde hiçbir şey olmayacağı esasını vaz' eder. Müslümanca hârikulâde demek muğayir-i âde demek değildir. Büyük, yüksek, âlî, uluv demektir. Mesela filan âdem nasıl yazı yazar, Hamid Bek şiir söyler (dendiğinde): – hârikulâde! Cevabı verilir ki kavânîn ve nizâmât-ı tabîyyeye muğayir demek değil, pek uluv ve mükemmel bir tarzda demektir. Hâlbuki nusûs-u kat'î ile İslâmiyet çocukça, kâbâ havarik âdâtı reddeder. Beyânât-ı nebeviye hep buna delildir. İslâm meyyit bir din-i hayalî değildir. Fantezi ile uğraşmaz. Vacibu'l vücud nazar-ı İslâm'da kavânîn-i tabîyyeyi keyfince ta'dil eder bir “şahıs” değildir. Zaten ekmele ve etem olan kavânîn-i tabîyyenin ta'dîl bir noksandır. Hâlbuki İslâmiyet'çe zât-ı Bâri remz-i ekmeleliyyet olduğundan ona böyle şeyler isnad etmek safсата ve bühtandır. Allah, Müslümanca felsefe-i asriyyenin gösterdiği (Inconnaissable /bilinemeyen) dir ve İslâmiyyet-i hakîkiye ona bir şekl-i âdemî vermez.”³¹

2. Dinî Yayınlarda Mucizelerin Temellendirilmesi

Yeni ilmi kelimeler öncesinde mucizeler, büyük oranda tabiat yasalarını aşan ve insanların benzerlerini getirmekten aciz olduğu hadiseler olarak kabul edilmiştir. Yakın dönemde ise peygamberlerin elinde harikulade cinsinden hadiselerin vuku bulduğu ve bu fiillerin tabiat yasalarıyla tenakuz etmediği gibi tabiat yasalarını da aşmadığı ifade edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede mucizeler, nadir vuku bulan bir tür tabiat yasası olarak tanımlanmıştır. Mucizelerin bir tür tabiat yasası olarak gören yorumların yaygınlaşması ise dönemin hâkim akletme şekli olan pozitivist ve determinist bilim anlayışından bağımsız gelişmeyecektir. Bu noktada meseleyi ele alan isimler, konunun anlaşılması ve yorumlanmasında üç ana tavır geliştirmişlerdir. Bunlardan biri ve en az tercih edileni, mucizeleri bir iman meselesi olarak kabul edip bilimsel gelişmelerin dışında tutmaya çalışan tavrıdır. Diğerleri mucizeleri bütünüyle inkâr eden yöntemdir. Sonuncusu ise, mucizeleri sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde anlayan veya bu hadiselerin modern bilimlerin veriyle aynileştiren, açıklayan ve tevil eden metottur. Bu son metot hem bilimsel sahaya hem de dinî alana istinat etme imkânı vermesi açısından dönemde en çok tercih edilen metot olacaktır.³² Klasik dönemde mucizelerin benzerlerini dünyevî bir gayretle meydana getirmenin imkânsız olduğuna dair vurguların³³ modern dönemde zayıfladığı, insanların bilimsel gelişmelerle birlikte tarihte mucize diye nitelenen hadiseleri gerçekleştirebilecekleri bir seviyeye ulaşabilecekleri fikrine sıcak bakmaları da bu bakışın bir devamıdır. Yakın dönemde mucizelerin geleneksel dönemden farklı yorumlanmasında devrin rasyonel bakışının önemli etkisi olduğunu İsmail Kara şu şekilde ifade etmektedir:

“Aklîlik probleminin çağdaş Müslümanları çokça meşgul ettiği ve etki altına aldığı vakıası ek açıklamalara ihtiyaç göstermeyecek derecede vazıhtır. Mucizelerin, kerametlerin, gaybî haberlerin, hatta iman esaslarından bir kısmının aklî ve pozitif bilimlere uygun yorumlara tabi tutulması, bir kısmının reddedilmesi, bir bölümünün sembol düzeyine indirilmesi veya belli bir tarihî döneme hapsedilmesi gibi temayüller çokça karşılaşılan örneklerdir.”³⁴

Dini savunmak durumunda kalanların mucizelerin imkân ve gerekliliğine dair geliştirdikleri yorumları, büyük oranda İslâm'ın modern dünya ile uzlaşabileceği fikriyle de alakalıdır. Bununla birlikte meselenin imanî bir hadise olduğu da aklî izahlar neticesinde ifade edilmektedir. Örneğin İsmail Fenni (öl. 1946), mucizelerin bazılarının iddia ettiği gibi tabiat kanunlarını bozan, ulum ve fûnûnu zîr ü zeber eden hadiseler olmadığını bilakis Allah'ın peygamberlerini teyit etmek amacıyla gönderdiği harika diye nitelenen ve tabiat kanunlarındaki ilâhî âdetlerden biri olduğunu belirtmektedir. Tabiat kanunları nasıl Allah'ın kanunu ise, peygamberlerini teyit etmek için harikulade fiilleri tahakkuk ettirmesi de âdâtı ilahiyedendir. Kâinata cari olan yasaların bütünüyle insanlar tarafından bilinmediğini belirten İsmail Fenni, görünen ve bilinen şeylerden daha ziyade görünmeyen ve bilinmeyen kanunların bulunduğunu ifade etmektedir. Mucizelerin de bu bilinmeyen kanunlar çerçevesinde anlaşılması gereken harikulade hadiseler olduğunu söyleyen müellif, akıl ve mantığın bu tür fiilleri inkâr edemeyeceğini; aksine, semavi kitaplara ve tevatürle sabit olduğu için kabul edilmesi, yani iman edilmesi zaruri hadiseler olduğunu vurgulamaktadır. İsmail Fenni'ye göre, mucizeleri inkâr etmek bir taraftan Allah'ın kudret ve azametini halel getirirken diğer taraftan da insanları ıslahla görevli peygamberlerin sîdk ve emin sıfatlarına halel getirmekte ve onlara yalan nispetine imkân vermektedir.³⁵ Böyle bir yaklaşımın akla ve insafa sığmadığını vurgulayan İsmail Fenni, mucizeleri inkâr etmenin İslâm'ın ulûhiyet anlayışını zedelediğini, bunun yanı sıra değişik şekillerde tevil edilmesinin de İslâm'a muğayir olduğunu belirtecek³⁶ve meselenin imanî bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğinde ısrar edecektir:

³⁰ Bu konuda yaptığı kaba ve seviyesiz benzetmelerin ayrıntısı için bk. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye)* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, 1331), 31-33.

³¹ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal*, 30-31.

³² İsmail Kara, “İslâm ve Pozitivizm”, *Bilgi, Bilim ve İslâm-2*, haz. Ahmet Tabakoğlu-Sadık Çelenk (İstanbul Ensar Neşriyat, 2005), 178.

³³ bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 189.

³⁴ İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 371.

³⁵ İsmail Fenni, “Miracle”, 425-426.

³⁶ “Cenab-ı Allah kemal-i kudretini izhar için bazı hâdisatın bu kanunlara muhalif olarak vuku'una dahi takdir buyurmuştur. Bunlara ancak biz vuku'undan sonra muttali' olabiliriz. Binaenaleyh bazı mucizât ve kerâmât-ı evliyâyı kavânîn-i tabîyyeye muhalif olmasından dolayı inkâr etmek veyahut bir sûret-i tabîyyede tefsire kalkışmak şîâr-ı İslâmiyete büsbütün muğayir olduğu gibi akl-ı selime de münafidir. Çünkü Allah kâdir-i

“Hâlbuki bazı kimselerin mu’cizâtı inkâr ettiklerini ve bazılarının dahi mesela denizin yarılmasını cezr ve med hadisesiyle te’vil etmek gibi kavânîni tabîyye dairesinde izaha kalkıştıklarını görüyoruz. Şehrâha îyman ve teslimiyet dururken ve muktezâyı akıl ve hikmet dahi bu iken bu yolda te’vilât ve tefsirâta neden mecburiyet hissettiklerini anlayamıyoruz. Allah’ı inkâr edenler bi’ttabî’ mu’cizâtı da inkâr ederler. Lakin acaba bir akıselim için vücûd-u Bâriyi inkâra mecal var mıdır? (...) Lakin vücûd-u Bâriye îyman edenlerin mu’cizâtı tasdikte kat’iyyen tereddüt edememeleri lazım gelir. Çünkü hâlık-ı kâinat olan Cenab-ı Allah’ın kâdir-i mutlak olması zarûriyyât-ı akliyyedendir. Mu’cizâtı inkâr etmek anın vaz’ ettiği kanunların haricinde bir şey yapmaya kadir olmadığına kâil olmak demektir. Bu ise tenakuzdan yani bir adamın kendi sözünü diğer bir sözle cerh etmesinden başka bir şey değildir.”³⁷

Diğer taraftan yakın dönemde mucizeler, geleneksel dönemdekine benzer bir şekilde Allah’ın bir fiili olarak görülmekle birlikte bu fiillerin mevcut tabiat yasaları karşısında konumlandırılma biçimleri, tartışmaların mihenk noktasını teşkil etmektedir. Mucizeler ile tabiat yasalarının aynı kaynaktan neşet ettiğine dair güçlü vurgular doğrultusunda mesele, kâinattaki düzene ve sabit kanunlara işaret eden sünnetullah çerçevesinde mütalaa edilmiştir. Allah’ın sünnetinde bir değişiklik yoktur, düsturunun dönemde sebep-sonuç ilişkisinin ön planda olduğu bir tabiat fikrini işaret etmesi ise, ister istemez tartışmanın seyrini determinist bir noktaya taşımıştır.³⁸ Bu şekilde inşa edilmeye çalışılan bir kâinat tasavvurunda mucize gibi harikulade hadiseler yer açmaya çalışanlar ise, özellikle tabiat kanunlarında mutlaklık ve zorunluluktan ziyade bir mümkünlük olduğunu savunarak hem geleneksel Sünnî bakışı devam ettirecekler hem de bizzat tabiatın kendisine zorunluluk atfeden determinist fikirleri reddedeceklerdir.³⁹

Bilinen bir sebep-sonuç ilişkisine dayanmayan mucizelerle, sabit ve değişmez yasalara sahip tabiat kanunlarını uzlaştırma zorunluluğu meseleyi ele alanları ciddi bir şekilde meşgul etmektedir. Bunun için bir taraftan mevcut tabiat yasalarının varlığı diğer taraftan da kâinatta harikulade hadiselerin yaşanabileceği fikri birlikte yürütülerek bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi (öl. 1942), tabiat kanunlarında bir tarafta mutlak bir zorunluluk fikrini savunanlar diğer tarafta da şüpheli ve ihtimalci görüşlerin yer aldığını fakat bunlar arasında en mutedil yaklaşımın Kant’ın birleştirici bakışı olduğunu belirtmesi bu metodun en güzel örneklerinden biridir. Elmalılı’nın Kant üzerinden denge fikrini savunması ve bu bakışın kelamcıların görüşleriyle mutabık olduğunu söylemesi, dönemde makbul bir yaklaşım şekli olması yönüyle de dikkat çekicidir.⁴⁰ Bu noktada meselenin çift yönlü gelişmesi de istenen bir durumdur. Bu sayede Allah’ın dilemesi halinde âleme müdahil olabileceği ve bu durumun aklen muhal olmayıp bizzat akli bir hadise olduğunda ısrar edilerek Allah’ın irade ve kudretine hâlel gelmemesine özen gösterilmiştir.⁴¹

Benzer bir şekilde mucizelerdeki düzensiz ve keyfilik manalarına engel olmak için de tabiatta vuku bulan hadiseler nasıl bir yasayla mukayyetse mucizelerin de kendi içinde bir yasaya istinat ettiği düşüncesini dillendireceklerdir.⁴² Bununla birlikte tabiatdaki hadiselerin bir nizam ve yasa içerisinde cereyan ettiği fakat bu yasaların kendi içinde bir zorunluluk taşımadığı fikri de tedavülde tutulmaktadır. Bu çerçevede tabiat kanunlarında sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde bir zorunluluğun olduğunu⁴³ fakat bu zorunluluğun Allah’ın irade ve kudretine bağlı bir şekilde cereyan ettiğini savunan Babanzâde Ahmed Naim’in (öl. 1934) yaklaşım şekli bu bakışa dair bir örneklik teşkil ettiği gibi meseleyi ele alanların bir kısmının görüşleri de bu minvalde şekillenecektir.⁴⁴ Örneğin İsmail Hakkı İzmirli’nin (öl. 1946) hem tabiat yasalarını öne çıkararak bilimsel bakışı hesaba katması hem de bu yasalarda bir zorunluluk olmadığını belirterek dinî ve geleneksel bir bakışı tartışmanın merkezinde tutması, bu denge arayışının tercih edilen bir metod haline geldiğini de göstermektedir. Bu durumla alakalı olarak İzmirli’nin yaklaşımları açıklayıcı olacaktır:

“Kânun-ı tabîat iki mevcut veya iki vak’anın izhar ettiği nisbet-i sâbite(gayr-i mütehavvile) dir, ulûmun gayesi bu kavânînin düsturlarını idkân ile keşfetmektir. Kavânînin gayr-i mütehavvildir, mümkündür. Evvela kavânîni tabiat gayr-i mütehavvildir: Aynı avârızda her zaman ve her yerde buğday ekinden biter, koyun koyun doğurur, attan at doğar, su yüz

mutlak demektir. Va’z ettiği kanunlara muhalif bir şeyi vücuda getirmeğe kâdir olamamak sıfat-ı uluhiyetile gayr-i kâbil te’lifdir.” İsmail Fenni “Fatalisme”, *Lugatçe-i Felsefe* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341), 272; Benzer ifade ve vurgular için ayrıca bk. a.mlf., *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, 28-29.

³⁷ İsmail Fenni, “Miracle”, 425-426.

³⁸ Bilindiği gibi dönemdeki sünnetullah tanımları, Kur’an’daki kullanımından farklı olarak büyük oranda tabiatdaki sabit ve değişmez kanunları işaret eden bir çerçevede şekillenmiştir. İlk dönemlerde fizik kanunlarına dair bir kavram olmadığı ve Kur’an’da vurgulanan manalardan farklı bir noktaya evrildiğini anlatan bir değerlendirme için özellikle bk. Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 65-72.

³⁹ “Tabiat kanunları için vâciblik ve zarurîlik olmadığını anlamayan akıl-ı selim sahibi kalmamıştır. Belki bunlarda imkânlık vardır; icabında değişebilir. Bu değişime ise mücerred tesadüf veya galat-ı tabiat demekle izah edilemez. Onun için peygamberlik ancak bu mucize ile sabit olmuş ve peygambersiz din olmadığı gibi, mucizesiz de peygamber bulunmamıştır.” *Bir Amerikalının Müslümanlık Hakkındaki 23 Soruların Cevapları* (Ankara: Diyanet İşleri Reisiği Yayınları, 1956), 36.

⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2245.

⁴¹ *Bir Amerikalının Müslümanlık Hakkındaki 23 Soruların Cevapları*, 35.

⁴² İsmail Fenni, “Miracle”, 426.

⁴³ Ahmet Naim’in tabiatdaki sebep-sonuç ilişkisine dair kabul ettiği görüşü esasında bir zorunluluk görüşü olmaktan çok Eş’arî gelenekteki gibi bir yakınlık ve nispet görüşüdür. Ahmet Naim’in şu ifadeleri Eş’arî bir istikamete işaret etmektedir: “Bu ulûmun erbâbı zaman ve mekân-ı mahdud içinde ilel ve ma’lûlâtta görülen ittirâda bakarak aralarındaki nisbetin zarûrî, vacib olduğuna kâil olmuşlardır ki, bu netice bürhân-ı akli mahsûlü değil, tab’a hoş gelen bir farzdan ibarettir.” Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, mlf. Zeynüddin Ahmet Zebîdî (İstanbul Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası/Diyanet İşleri Reisiği Neşriyatından 4, 1928-1346) 2/220; Kâinatta mevcut hadiseler ve bu hadiseler arası ilişkilere dair felsefi ve kelamî görüşlerin ayrıntısı için bk. İlhan Kutluer, “İlhiyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/120-121; Yusuf Şevki Yavuz, “İlhiyyet (Kelam)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/121-123.

⁴⁴ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 2/219.

derece hararete galeyan eder. (...) Saniyen kavânîni tabiat mümkündür, zarurî değildir. Çünkü kavânîni tabiatı ifade eden kaza, kazaya-yı terkibiye, yoksa kazaya-yı tahlîliye değildir. (...) İnsan memeli hayvandır kaziyesi “kaziye-i tahlîliye”, bu insan namusludur kaziyesi “kaziye-i terkibiye”dir. (...) Kürre-i arzın şems etrafında deveran edeceği mahiyet ve zatından anlaşılabilir. Kavânîni tabiatta zatında bulunmayan şeyler tabiata bi-t-tecrûbe ilave olunmuştur. Eşyanın kendisinde bile zaruret yoktur, arzın, insanın, şu ağacın varlığında ne zaruret vardır; nerede kaldı ki kanunlarında zaruret bulunsun. Kavânîni tabiat, kazaya-yı terkibiye ile ifade olunmakla şimdikinden başka olabilir.”⁴⁵

Ömer Nasuhi (öl. 1971) de mucizeleri mümkün hadiseler olarak sınıflandırmakla birlikte olayların gerçekleşme sıklığının meselenin imkân dairesinde görülüp görülmemesinde belirleyici olduğunu ifade eder. Mucizeler çok nadir gerçekleşen hadiseler olduğundan ilk başta garip ve aklen uzak bir ihtimal olarak görüldüğünü fakat bu tür olayların tahakkukunun imkân dairesinde bulunduğunu belirtir. Ömer Nasuhi, bu hadiselerin, câizât-ı gayr-i âdiye türünden fiiller olmasının ve görünüş itibarıyla tabiat kanunlarıyla tenakuz etmesinin akla inkâr salahiyeti vermediğini de söyler. Esasında kâinatta sıradanmış gibi görünen harikulade birçok olay gerçekleşmesine rağmen insanların her zaman müşahade etmesi ve sürekli tekrarlanması hasebiyle garip veya harikulade olarak nitelenmediğini ifade eden Ömer Nasuhi, bundan dolayı insanın ilk defa gördüğü bir şeyi garip/harikulade diye hemen inkâr edemeyeceğini vurgular.⁴⁶ Aynı şekilde icat ve keşiflerin de ilk başta insanlar tarafından harikulade olarak nitelendiğini fakat zamanla sıradan birer hadiseye dönüşerek kabul gördüğünü; buna karşılık Allah’ın fiili olan ve peygamberlerin elinde vuku bulan harikulade hadiselerin inkâr edilmesinin mantıksal bir hata olduğunu ifade eder.⁴⁷ Mucizelerin tabiatdaki sabit kanunlara muhalif olmasından dolayı reddedilmesine karşı çıkan ve kâinattaki zerrelere bir tabiat kanuna bağlayan Allah Teâlâ’nın mucizeler içinde bir takım hususî ve beşeriyetin bilmediği kanunlar vaz etmiş olabileceğini belirten Ömer Nasuhi,⁴⁸ determinist bir bakışı problemli görece ve çözümünü Allah’ın kâdir-i mutlak olmasını vurgulamakta bulacaktır:

“Vâkıa bazı kısa akıllı kimseler vardır ki, bu gibi harikaların imkânını tasavvur edemezler, cârî âdete, tabiat kanunlarına muhalif olacak hadiselerin vukuuna kâil olamazlar. Biçareler düşünmezler ki, tabiat kanunlarını ve sâireyi vücuda getiren Halik-ı âlem hazretlerine ne için bu kanunların haricinde bir şeyi yaratmaya kadir olmasın? Acaba âdeti cariye halk etmek, şu zemin ve semayı bu kadar bedii bir surette halk etmekten daha garip midir? Zaten bu âlemde ilk evvel vücuda gelen her şey; cârî âdete muhalif olarak zuhura gelir, sonra istimrar ederek âdet halini alır.”⁴⁹

Ömer Nasuhi, tabiatta sabit kanunlar bulunduğunu fakat bu kanunların kendiliğinden değil Allah’ın yaratmasıyla meydana geldiğini ve bundan dolayı da Allah dilediği zaman bu kanunların üzerinde başka kanunlarını da yaratabileceğini belirtmektedir.⁵⁰ Bu noktada, tabiat kanunları değişmez ve aşılmaz birer ölçü olarak değil de Allah’ın kaza ve kaderi çerçevesinde mütalaa edilmiş ve böylelikle mucizelerin var olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle Ömer Nasuhi, tabiat kanunlarının mutlak bir zorunlulukla değil bir imkân çerçevesinde cereyan ettiğini ve hatta mevcut yasaların aksine hadiselerin de vuku bulduğunu ifade ederek harikulade hadiseleri temellendirecektir.⁵¹

Elmalılı Hamdi ise, mucizelerin akla ve tabiat kanunlarına aykırı olduğu gerekçesiyle inkâr edilmesini kabul etmediği gibi bu hadiselerin fiziki çerçevede tevil edilmesine de sıcak bakmamaktadır.⁵² Hatta mucizelerin tabiat kanunlarıyla telif edilme gayretlerinin mucizeleri hiyerarşik olarak aşağı çeken ve sıradan bir hadise haline getiren bir yaklaşım olduğunu söylemektedir.⁵³ Bu çerçevede rivayeti sabit olan bir nakli delil karşısında aklın konumunu ve tabiat kanunlarının mevcut durumlarını ele alan Elmalılı, aklın hakiki malumatın mucidi değil, alıcısı ve kabul edicisi olduğunu ve mevcut bilgilerinin de tecrübeye dayandığını belirtir. Aklın tecrübe etmesinin ise iki şekilde olduğunu ifade eder. Bunlardan birincisi, bir benzeri olmayan ve bundan dolayı da kıyas edilemeyen şeylerdir ki, aklın ilk elde ettikleri bu şekilde vârid olur. Bu tür şeyler münferit bir vakıa olarak kalabileceği gibi tekrarlanması halinde kıyas için bir miyar ve yasa haline gelir. İkincisi ise, bir örneği ve benzeri bulunan hususlardır ki, bunlar kıyasî ve fennî kabul edilir ve bu sayede bilinenlerden bilinmeyenler çıkarılır. Genellikle akıl denilince kıyasî ve fennî alan hatırlandığından ma’kûlâtın sadece bunlardan ibaret

⁴⁵İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/241-243.

⁴⁶Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 106-107. “Peygamberânı zîşanın izhâr buyurdıkları harikalar câri adetlere muhalif, tabiat kanunlarına münafi görünmekle beraber haddizatında mümkünâtan mâduttur. Zaten tabiat kanunları ve saire dahi mümkünattan ibaret bulunduğu ve bunlara muhalif olacak bazı şunânın zuhurunu inkâra mahal yoktur. Kudret-i ilahîyenin teallûkiyle bu gibi şun-ı kevnîyenin zuhur sahasına gelmesi istib’âd olunamaz.” Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 170-171.

⁴⁷ Ömer Nasuhî’nin meseleyi insanların icat ve keşifleriyle ilişkilendirerek açıklaması, dönemde mucizeleri bilimsel ve teknolojik gelişmeler için bir rehber veya bir zirve olarak gören yaklaşımları da hatırlatmaktadır. Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 173-174; Benzer ifadeler ayrıca için bk. Ömer Nasuhî Bilmen, *Mûlahhas İlm-i Tevhid Akaidi İslâmiye*, (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962), 29; Ahmet Naim de hadiselerin mutad olup olmamasına göre sıradan veya hârikulâde olarak nitelendiğini ve bundan dolayı hârikulâde vakaların inkârı için bir dayanak bulunmadığını şu şekilde ifade eder: “...Tallûk-ı kudret-i Sübhaniyyeye nazaran müsavî mertebede olan iki şeyden birini mu’tad olduğu için bilâ-tereddüd teslim edip dururken diğerrinin mu’tadımız değildir diye red ve inkâra veh-i ma’kul yoktur.” Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, 2/223.

⁴⁸ Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 173.

⁴⁹ Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 171.

⁵⁰ Bilmen, *Mûlahhas İlm-i Tevhid Akaidi İslâmiye*, 28.

⁵¹ “Elhâsıl tabiat kanunları zarurî değildir. Bu kanunlara muhalif hâdiselerin imtınâ hakkında hiçbir delil yoktur, bilakis tabiat kanunlarına muhalif hadisatın vukuu görülmektedir.” Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 172-173.

⁵² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2238.

⁵³ “Mucizâtı, kavanini tabiiyye ile telife çalışmak bunları harikalıktan çıkarıp umuru adiiye sırasına sokmağa kalkışmak demektir. Hâlbuki akıl bu gibi umuru fevkattabianın mahiyetlerini idrakten acizdir. Ve anı daire-i salahiyetinin haricinde kullanmak pek vahim hatalara sebebiyet verir.” Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 7/4637.

olduğu zannedilir. Hâlbuki bu alanın kaynağı olan birinci kısım atıldığında ne aklın kıyası ne de fennin varlığından söz edilir. Bundan dolayı Elmalılı'ya göre ne aklın ne de fennin münferiden ve nadiren vuku bulan harikulade hadiseleri inkâr etme salahiyeti vardır. Elmalılı, aklın mutlak anlamda inkâr edebileceği bir nokta bulunduğunu, onun da bir şeyin aynı anda hem var hem de yok olmasını gerektirmesi olduğunu söyler. Böyle bir durum olmadığı takdirde yani özünde bir çelişki bulunmadığında imkân ve mantık açısından hadiseler mümkün ve caizdir. Bu çerçevede hadiselerin âdet ve ittâd üzere olup olmamasının inkâr için bir dayanak olmayacağını vurgulayan Elmalılı, aklın mucize gibi harikulade hadiseler karşısında tutumunun ancak vakaları nadir ve garip olarak sınıflandırmak olacağını ifade eder.⁵⁴ Akli, mucizeleri inkâr etmede yetkisiz ve yetersiz gören Elmalılı, tabiattaki hadiselerle ilgili yasaların bütünüyle tespit edilmemiş olmasını ve insanların bu hususta çok sınırlı bir bilgiye sahip olmalarını da mucizelerin hakikatine işaret eden bir delil olarak ileri sürmektedir. Ona göre mevcut hadislerdeki illiyet bağının tam olarak kavramamış ve keşfedememiş olan insanoğlunun farklı kanunlara tabi olan harikulade hadiseleri inkâr etmesi, dönemin fen telakkisine de aykırıdır.⁵⁵

3. Kur'an-ı Kerim'in Mucizeliği Üzerinden Yürütülen Tartışmalar

Mucizelerin imkânına dair yapılan yorumlarla birlikte tartışmaların Hz. Peygamber ve Kur'an-ı Kerim merkezli geliştiğini ve meselenin İslâm ile diğer dinler arasında temel farklara işaret edecek şekilde de konuşulduğunu ifade etmemiz gerekir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'in en büyük ve akli mucizesi olması hususundan hareketle Müslümanlar, İslâm'ın akla ve mantığa ehemmiyet verdiği, bilim ve tekniği teşvik ettiği ve başka hiçbir dinin bu şekilde olmadığı fikrini savunmuşlardır. Hem geleneksel hem de yakın dönemde, Hz. Peygamber'in en büyük mucizesinin Kur'an-ı Kerim olduğunda ittifak olmakla birlikte yeni dönemde meseleye büyük oranda akılcı ve bilimci düşünce etki ettiğinden Kur'an'ın en büyük mucize oluşu bu bakış açılarına bir şekilde tetabuk edecek niteliklerle anlaşılabilir. Bundan dolayı Kur'an'ın mucize oluşuna dair vurgular ve izahlar, üç hal yasasıyla şu veya bu şekilde alakalı gelişmiştir. Özellikle Hz. Peygamber'in hissî mucizelerinin az veya hiç olmadığını düşünenler için bu bakış önemli imkânlar ihtiva etmektedir. Nitekim dönemde yapılan mukayeselerde diğer dinlerin peygamberlerinin bilimsel çağa uygun bir hayata sahip olmadıkları, Hz. Muhammed'in fiziki bir âlem tasavvuru çizdiği belirtilmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in hissî ve haberî mucizelerinden ziyade akli mucizelerini görünür kılmaya çalışan simalar, bir taraftan klasik dönemdeki gibi Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat eden en önemli delilin Kur'an olduğunu vurgulayacak diğer taraftan da meseleyi akli bir zemine taşımanın verdiği psikolojik rahatlıkla hareket edeceklerdir. Dönemdeki mucize tartışmalarında önemli bir yekûn tutan Kur'an'ın mucizeliği meselesi, birçok noktadan temellendirilmeye çalışılmakla birlikte esasında bir meydan okuma fikrine müstenit olarak konuşulacaktır ki, bu durum hem klasik hem de modern dönemle tetabuk etmektedir.⁵⁶ Meydan okuma mucizelerin genel bir amacı olmasına⁵⁷ karşılık hissî ve haberî mucizelerin modern dönemde bu kuvvette sahip olmadığı şeklindeki yaklaşımlar hissî ve haberî mucizeleri zayıflatacak ve tartışmaların akli mucizeler ve özellikle Kur'an merkezli teşekkül etmesini sağlayacaktır.

Bu noktada peygamberlerin Allah tarafından mucizelerle desteklendiği ve bu durumun dönemin insanları tarafından da müşahade edildiğini söyleyen Mehmet Şerefettin Yaltkaya (öl. 1947), hissî mucizelerin o anda orada bulunanlara hitap ettiğini diğer insanlar için bir delil olmaktan çıktığını, daha doğrusu peygamberlerin zamanın geçmesi ile birlikte mucize gibi bir destekten yoksun kaldıklarını belirtir. Hz. Peygamber için böyle bir durumun söz konusu olmadığını vurgulayan Yaltkaya'ya göre, peygamberimiz hissî mucizelerin yanı sıra Kur'an gibi akli bir mucizeyle kıyamete kadar desteklenmiş ve böylelikle ona, her zaman ve mekândaki meydan okumalara cevap verebilecek bir hususiyet bahşedilmiştir.⁵⁸ Bu doğrultuda Kur'an-ı Kerim, gerek geldiği dönemde gerekse kıyamete kadar devam edecek süreçte, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve dolayısıyla getirdiği öğretileri tahkim ve ispat eden bir muhteviyattadır. Hz. Peygambere özel bu durum, İslâm'ın bütün unsurlarıyla diğer dinlere üstün olduğunu gösterdiği gibi Kur'an-ı Kerim'in de hem korunduğu hem de Hz. Peygamberin en büyük mucizesi olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber'in birçok mucizesi olduğunu belirten Elmalılı da Yaltkaya'ya paralel bir şekilde, maddi ve zamanî olan mucizelerin kuvveti ve faydasının umumî olmadığını, bu hadiselerin tesirinin buldukları zaman ve muhitte sınırlı olduğunu söyler. Bundan dolayı zamanın ve muhitin içinde bulunmayıp sonradan işitenlerin akıldışı diyerek inkâr etmeleri mümkün olmaktadır. Fakat mucizenin en önemlisi olan ebedî, akli ve ilmî kıymetleri taşıyan Kur'an-ı Kerim mucizesinin ise herhangi bir zamanla, mekânla ve muhitte sınırlı olmaksızın kuvvet ve tesirini devam ettirdiğini belirtir. Bu noktada Elmalı, Kur'an'ın en önemli metodunun meydan okuma olduğunu ve bu tahaddinin bütün dönemlerde canlı bir şekilde tazelenildiğini, inkâr edenleri ve onunla boy ölçüşmeye çalışanları aciz bıraktığını vurgulamaktadır. Bunlara

⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2239-2240.

⁵⁵ "Binaenaleyh bizim en kavi malumatımızı teşkil eden illiyet ittirağları hakkındaki ilmimiz tam ve mutlak değil, cüz'î ve nisbîdir. Ve o halde malumumuz olan ilel ve kuvayı adiyeye mütenahiyeyi inkâra hakkımız olmamakla beraber bunlara illeti kül gibi istinad ederek fûlan şey asla olamaz demeğe ve kudreti mutlaka(yı)da aciz farzetmeğe de hakkımız yoktur." Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2251.

⁵⁶ Akseki, *İslâm Dini-İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, 111, 117; Sâbûni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 107.

⁵⁷ Halil İbrahim Bulut, "Mucize", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/350.

⁵⁸ M. Şerefeddin Yaltkaya, *Dini Makalelerim* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1944), 62.

karşılık, insanların dinden istifadeleri harikalarla değil sünnetullah, mevcut tabiat yasaları ve ma'kûlâtla olması gerektiğini belirten Elmalılı, Kur'an'ın da bu şekilde bir mucize olduğunu ifade edecektir.⁵⁹

Nübüvveti ispat eden en büyük delilin hissî değil akli mucize olduğunu belirten Ahmet Hamdi Akseki (öl. 1951) ise, akli mucize olan Kur'an'ı Kerim'i öne çıkarmanın yanı sıra İslâm'ın din ve şeriat anlayışının da bir mucize olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Fakat Cumhuriyetle birlikte, din ve şeriatın mucizeliğini çok da mevzu bahis etmeyecek olan Akseki, Kur'an'ın mucizeliği üzerinden bir temellendirme yapmaktadır. Bu çerçevede Kur'an'ın gerek lafız gerekse mana itibarıyla mucize olduğunu ve içerdiği hakikatlerin Hz. Muhammed'i tasdik ettiğini ifade eder. Kur'an'ın ilmî ve fennî hakikatlerden bahsediyor olmasını mucizevîliğinin bir delili olduğunu düşünen Akseki, bilimsel gelişmelerin Kur'an'ın anlaşılmasına destek olduğu gibi ruhun varlığı, nübüvvet ve vahiy, peygamberlerden zuhur eden mucizeler gibi birçok meselenin de aklî bir çerçevede izah edilmesini kolaylaştıracağını savunur.⁶¹ Kur'an'ın verdiği bilgilerle modern dünyanın ilim ve fen anlayışının uyumunu öne çıkaran Akseki, bu sayede daha sağlam ve meşru bir zemine dayanarak dönemin hissiyatına hitap edecektir.⁶²

Bu bakışa karşılık dönemde ilim ve fen ile mucizeler arasında inşa edilen müspet bağların daha doğrusu doğru orantının geçersiz olduğu ve bu iki alanın birbirinden bağımsız geliştiği fikri de savunulacaktır.⁶³ Bununla birlikte fen ve bilim temelli düşüncenin oluşturduğu baskı, meseleyi tartışan bazı isimlerin hissî ve haberî mucizeleri bütünüyle dışarıda bırakan bir tavır geliştirmelerine neden olduğu muhakkaktır. Bu çerçevede Abdulâziz Çaviş'in (öl. 1929), Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat eden tek olağanüstü şeyin Kur'an olduğunu ve Kur'an'da diğer mucize taleplerinin bir basitlik olarak karşılandığını ifade etmesi, bu duruma işaret etmektedir.⁶⁴

Geleneksel dönemde mucizelere dair yapılan taksimi devam ettiren ulema hissî, haberî ve aklî mucizeleri kategorik bir şekilde de tasnif etmektedir. Üç hal yasası ve tekâmül fikrinden bağımsız gelişmeyecek olan bu tür sınıflandırmalarda insanların hissî, dinî ve fikrî gelişmelerine paralel olarak mucizelerin de değişiklik gösterdiği ifade edilmektedir. Dönemdeki önemli isimlerden İzmirli'nin⁶⁵ yaptığı tasnif bu duruma örneklik teşkil ettiği gibi Akseki'nin⁶⁶ yaklaşımı da bu çerçevede gelişecektir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in hissî mucizelerini zayıflatan ve tartışmalı bir hale getiren yorumlar da büyük oranda bu bakışın neşet ettiği tekâmül fikrinin ileri bir düzeye taşınmasıyla ortaya çıkacaktır. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in bulunduğu çağa uygun olarak hissî mucize getirmede, mucize isteyenlere akıllarını kullanmaları gerektiğini telkin ettiği ifade edilmiştir.⁶⁷

Bu bakışın Hz. Peygamber'in tek mucizesinin Kur'an olduğu fikri çerçevesinde kurulduğu da bilinmektedir. Kur'an ile sınırlandırılmış bir mucize düşüncesi, mütefekkirlerin modern dönemin akılcı ve bilimci izahlarına paralel hareket etmelerine imkân verdiği gibi İslâm'ın diğer dinlerden daha gerçekçi ve modern dünya ile daha uyumlu olduğu izlenimini de vermektedir.⁶⁸ Ayrıca bu bakış açısında, Hz. Peygamberle birlikte bilim ve aklın hâkim olduğu bir döneme intikal edildiği vurgusu da güçlü bir şekilde yapılmaktadır. Örneğin Yusuf Ziya Yörükân'ın (öl. 1954), Kur'an'da Hz. Musa ve Hz. İsa'nın mucizelerine yer verilirken Hz. Peygamber'in herhangi bir mucizesine yer verilmediğini ifade etmesi bu durumla alakalıdır.⁶⁹ Aynı şekilde müsteşrik söylemlere sahip İsmail Habib'in (öl. 1954), Hz. Peygamber'in diğer peygamberler gibi mucizeler göstermediğini, Kur'an'da mucize diye yorumlanabilecek tek hadisenin Miraç hadisesi olduğunu, onun da bilfiil vuku bulmadığını bir rüya şeklinde tecelli ettiğini iddia etmesi de bu bakışa müstenittir.⁷⁰ Gerek Yörükân'ın gerekse İsmail Habib gibi aydınların yaklaşımları, son dönem Osmanlı aydınlarını meşgul eden Reinhart Pieter Anne Dozy'nin (öl. 1883) *Tarih-i İslamiyet* adlı eserindeki görüşleriyle de paralellik arz etmektedir. Zira Dozy, İslamiyet'in mucizesiz bir din oluşunun Kur'an'da belirtildiğini ve Hz. Peygamber'in mucize iddiasında bulunmadığını ifade etmiştir. İslam'ın mucizesiz bir din olmasının beşer tarihinde dikkate şayan bir hadise olmanın yanı sıra terakki yolunda atılmış büyük bir adım

⁵⁹ "Bir de beşeriyetin dinden istifadesi asıl harikalara sarılmak değil, Sünnetullah'a, kavanini müstemirre ve makuleye sarılmaktır. Yani ilimdedir, harikalar kulların ızdırar zamanlarında Allah Teâlâ'nın inayeti mahsusasıdır. Hidayetten gaye ise ızdırardan tahlistir. Binaenaleyh mucizenin en mühimmi ebedî, aklî ve ilmî kıymeti haiz olan mucizedir. Bu mucize ise Kur'an'dır." Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1/267.

⁶⁰ Ahmed Hamdi Akseki, *Müslümana Büyük İlmihal-Dinî Dersler* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971), 49; "Peygamberlerin en büyük mucizesi getirdikleri şerattir." diyen ve Hz. Peygamber'in şeriatını bir mucize olarak tanımlayan Akseki, Cumhuriyet döneminde özellikle bu tür ifadelerden kaçınacak ve dinin şeriat kısmına vurgular yapmaktan vazgeçecektir. Akseki'nin şeriatı mucize olarak gören değerlendirmelerinin ayrıntısı için bk. 50-51.

⁶¹ Akseki, *İslâm Fitri, Tabii ve Umûmî Bir Dindir*, 138.

⁶² Akseki, *İslâm Dini-İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, 111-112.

⁶³ *Bir Amerikalının Müslümanlık Hakkındaki 23 Sualine Cevaplar*, 36.

⁶⁴ Şeyh Abdulâziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, çev. Mehmet Akif / sad. Süleyman Ateş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974), 27.

⁶⁵ İzmirli, *el-Cevâbü's-sedâ fî beyânî dîni't-tevhîd*, 37-38.

⁶⁶ Akseki, *Müslümana Büyük İlmihal-Dinî Dersler*, 48.

⁶⁷ "Peygamberlerin mucizeleri vardır. Kur'an-ı Kerim'de Musa'nın kerameti ve asası bulunduğu, İsa'nın hastalara şifa verdiği yazılıdır. Hz. Muhammed'in kendisi bir mucize göstermemekle beraber, kendisine nazil olan Kur'an bir mucizedir. (...) Hz. Peygamber dine davet ettiği kimselere mucize göstermemiş, aklınızı işletin, söylediklerimi düşünün, doğruluğunu kabul ederseniz iman ediniz demiştir." Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 57.

⁶⁸ Ahmet Yüksel Özemre, mucizelerin aklileştirilmesine yönelik çalışmaların dayanaktan yoksun ve tutarsız yorumlardan ibaret olduğu kanaatindedir. Bu doğrultudaki görüşlerinin ayrıntısı için ayrıca bk. Ahmet Yüksel Özemre, *Kur'an-ı Kerim ve Tabiat ilimleri: Tenkidî Bir Yaklaşım* (İstanbul: Furkan Yayınları, 1999), 80-82.

⁶⁹ Yörükân, *Müslümanlık*, 56.

⁷⁰ Hatta İsmail Habib, İslâm düşüncesindeki mucize külliyyatının –diğer ilâhî dinlere bir nazire ve bir izzeti nefis meselesi olacak şekilde- sonradan teşekkül ettiğini iddia edecektir. İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, 206, 237.

olduğunu da vurgulamıştır.⁷¹ Bir müsteşrik tarafından dillendirilen bu ifadelerin dönemin bir kısım mütefekkirlerin yaklaşım şekilleriyle benzerlik göstermesi de göz önünde bulundurulması gereken bir husus olduğu kanaatindeyiz.

Osmanlı'nın son döneminde Anglikan kilisesi tarafından yöneltilen birtakım sorulara verilen cevaplarda da benzer bir yaklaşımın takip edildiğini görmekteyiz. Bu çerçevede Abdülâziz Çavuş, Kuran'da Hz. Peygamber'e ait mucizeler bulunmadığını, insanların düşünmeye ve akla istinat etmeye davet edildiğini belirtir. Mucizeleri nübüvveti ispat eden en büyük delil olarak kabul eden geleneksel düşüncenin aksine Çavuş, mucize ile nübüvvet arasında mantıklı ve akli bir ilişki olmadığını savunmaktadır.⁷² Bu bakışa daha doğrusu akli olgunluğa Hz. Peygamberle birlikte ulaşıldığı izlenimi verilen metinde, Hz. Peygamber'in sadece Kur'an'la desteklendiği ve bunun dışında bir mucize talebinin ise bizzat Kur'an tarafından kınandığı vurgulanmaktadır.⁷³ Çavuş'un bu bakışının İslâm'ı tahkim eden bir anlayış olmadığını belirten İsmail Fenni ise Hz. İsâ'nın mucizeleri ile övünen ve mucizesiz peygamberliği kabul etmeyen papazlara karşı Hz. Peygamberin mucizelerinin olmadığını iddia etmenin, hem bir bilgi hatası hem de İslâm'ı savunmak adına inşa edilen yanlış bir metot olduğunu düşünmektedir.⁷⁴

Diğer taraftan dönemde Hz. Peygamber'in hissî mucizelerinin bulunmadığını savunanların en büyük dayanakları ise bu tür haberlerin günümüze intikal şeklinin âhâd haber gibi zayıf bir yolla gelmiş olmasıdır. Haber-i vâhidin kelâmî açıdan kesinlik bildirmeyen bir haber şekli olduğu ve bu yolla gelen bilgilerin de sadece haber değeri taşıdığı vurgulanması,⁷⁵ ister istemez Hz. Peygamber'e atfedilen hissî mucizelerin hakikatine dair bir şüphe doğurmaktadır. Bu şüpheler üzerinden hareket edilerek mucizelere dair menfi bir neticeye ulaşılmasında ise sadece dinî söylem değil aynı zamanda dönemdeki bilimsel anlayış da belirleyici olmuştur. Zira modern dönemde her ne kadar dinî kaynaklarda bir sıhhat arayışı söylemi güçlü bir şekilde dile getirilse de esasında mesele rivayetlerin sıhhat açısından değil, muhteva olarak dönemin hissiyatlarına uygunluk açısından değerlendirilmesinde düğümlenmektedir.⁷⁶

Bu doğrultuda mucizeleri, bir taraftan dinî bilgilerin sıhhati açısından ele alan diğer taraftan da pozitivist akıl ve mantık çerçevesine sıkıştıran değerlendirmeler zuhur edecektir. Buna karşılık âhâd haber üzerinden kurulan bu yaklaşım şeklinin geçerli olmadığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada Babanzâde, âhâd haber üzerinden yapılan reddiyeci değerlendirilmelerin esasında modern bilimlerin bilgi edinme yollarıyla da çeliştiğini ve meselenin ele alınışında ciddi bir metot hatası yapıldığını ısrarla vurgulamaktadır.⁷⁷ Ahmet Naim, dönemin bilimsel metodunun da bir şekilde haber-i vâhid üzerinden yürüdüğünü, birçok ilmî hadisenin herkesin tecrübesiyle değil de bir kısım veya çoğu zaman bir kişinin tecrübesini aktarmak suretiyle teşekkül ettiğini ifade etmektedir. Şu veya bu şekilde haber-i vâhid merkezli işleyen bilimsel bilginin her yönüyle güvenilir kabul edilmesine karşılık, birçok sahabenin veya az sayıdaki ravinin tecrübeleriyle aktarılan olağanüstü hadiselerin şüpheyle karşılanmasını bir tutarsızlık olduğunu belirtir.⁷⁸

Esasında modern bilimlerin metodolojileri metafizik meselelerle ilgili ne müspet ne de menfi bir tespit bulunmayı mümkün kılarken, dönemde meselelerin bilimsel bir çerçevede değerlendirilmesi bir metot halini almıştır. Bu durum ister istemez pozitivist ve maddeci anlayışın meselelere bilfiil tesir etmesi anlamına gelmektedir.⁷⁹ Rivayetlerin harikulade bir hadiseye işaret etmesinden dolayı reddedilmesini kabul etmeyen Babanzâde, mucizelerin imkân dairesinde cereyan ettiğini ve dinî sahada yer alan metafizik meselelerinin de akla muvafık olduğunu söyleyecektir.⁸⁰ Bu tür hadiseler bizzat şahit olanların tasdikleri ve haberi aktarmalarıyla hadiselerin sabitliğine hükmedileceğini belirten Ahmet Naim'e göre bir kısım insanların his ve tecrübelerine istinat eden bu yaklaşım şeklinin sadece mucizelerde değil birçok hakikatin öğrenilmesinde de geçerlidir ve bundan dolayı haber-i vâhid itimat edilmesi gereken bir bilgi

⁷¹ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, çev. Abdullah Cevdet (Mısır: Matbaa-i İctihad, 1908), 165. İsmail Fenni, Dozy'nin Hz. Peygamber'in mucizesiz bir din tebliği ettiği yönündeki iddialarının gerçekte örtüşmediğini vurgulamış ve bu minvalde pek çok örnek ve delile yer vermiştir. İsmail Fenni'nin yaklaşım şeklinin ayrıntısı için ayrıca bk. İsmail Fenni, *Kitab-ı İzzale-i Şükuk: Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'i Üzerine Reddiye* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 113-129

⁷² Çavuş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, 26; Ömer Rıza Doğrul'da benzer fikirleri dillendirecektir. Ömer Rıza'nın görüşlerinin ayrıntısı için ayrıca bk. Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyruğu* (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 1955), 1/LXXII.

⁷³ "Zira mucizelerle, peygamberlerin ne gönderilmesi ne de yaratılış bakımından görevleri arasında hiçbir makul ilişki bulunamayacağı zihinlerine yerleşmişti. Bunun içindir ki Hikmetli Yaratici, peygamberini apaçık kitabı ile güçlendirdikten sonra, cehalet yahut inat nedeniyle hala mu'cize istemekte ısrar edenleri, "Kendilerine okunup durmakta olan kitabı indirizimiz, onlara elvermiyor mu? Oysa o apaçık kitapta inanan toplum için hem rahmet, hem ibret var." (Ankebut 29/51) tarzında kınıyor." Çavuş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, 27; Mucizelere yönelik bu tür yorumların günümüz İlahiyat çevrelerinde de benimsendiği görülmektedir. Hz. Peygamberle birlikte tabiat kanunlarına muhalif hârikulâde hadiselerden ziyade bizzat tabiatdaki düzene ve bu düzenin anlaşılmasına dair güçlü vurgular yapılmıştır ki, bu durum meselenin bilimsel bir çerçevede sıkıştırıldığına işaret etmektedir. Bu bakışa dair ayrıntılar için bk. Bekir Topaloğlu vd., *İslâm'da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 175; Bulut, "Mucize", 352.

⁷⁴ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 786.

⁷⁵ Bulut, "Mucize", 352.

⁷⁶ Yörükân'ın gelecekle ilgili haberler veren hadislere itibar edilmemesi gerektiğini söylemesi, bu bakışın bir neticesidir. Yörükân sadece haberî mucizeleri değil siyasi merkezi rahatsız olması muhtemel konulara da bu gözle bakacaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yörükân, *Müslümanlık*, 34-35.

⁷⁷ Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 2/129.

⁷⁸ "Herhangi mütefennin kimse ma'lumatını yoklasa hakayık-ı ilmiyeden diye bildiği şeylerin binde birini bizzat tecribeye fırsat bulamamış, tecribesi lâhik olmayan hakayıkı hep ahbâr-ı âhâd ile kendisine mal etmiş olduğunu görür. Acaba ruvât-ı sikatın bizzat görüp işittikleri mu'cizat-ı keviyye hakkındaki rivayet ve şahadetleri başka bir şey midir?" Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 2/129.

⁷⁹ Ahmed Naim'in pozitivist ve maddeci bakışa dair itirazları için ayrıca bk. Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 2/219.

⁸⁰ "...emr-i âdî ile emr-i hârikulâdenin hududunu ulûm-ı müsbebe tayin etmekten uzak olduğu gibi "Älemde hârikulâde ve kavânin-i tabiiyye haricinde bir hadise vukua gelmek muhaldir." kaziyesi de tahkik edilmeden kabul edilmiş- birçok insanlarca münâzaün-fih- bir mevzuadan başka bir şey değildir." Ahmed Naim, "Mukaddime", *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 1/274.

kaynağıdır.⁸¹ Ahmet Naim, harikulade hadiselerde inkârcı bir yaklaşımın hatalı olduğunu vurguladığı gibi takip edilmesi gereken metotla ilgili de önemli tespitlerde bulunacaktır:

“(…) Mebâdî-i akliyyeye itimad etmeyen kimsenin de edille-i akliyye ile başkasını ilzama çalışması gülünç bir şey olur. Rivayet olunan emr-i hârikulâde muhal-i akfî değil, ravileri de sıdk ve emanetle mütehallî vehm ü hatadan beri kimseler ise her halde onu tasdik, sonra da verdiği haberi ta’lil etmelidir. Bütün ulum-ı tecribiyye bu safhalardan geçmiş olduğu gibi bundan sonra da hep böyle olacaktır.”⁸²

Elmalılı da Kur’an’ın Hz. Peygamber’in hissî mucizelerine yer verdiğini ve bu haberlere dair Kur’an dışında delil aramanın gereksiz olduğunu belirtir. Ayın yarılması çerçevesinde konuyu ele alan Elmalılı’ya göre, müfessirlerin büyük bir kısmı bu meselede ittifak etmekte ve pek çok sahabe tarafından rivayet edilen bu haber,⁸³ kelimacılarca da mütevatir bir seviyede görülmektedir.⁸⁴ Hadiseyi bir mucize olmaktan çıkaran tevilleri ve görüşleri kabule şayan bulmayan Elmalılı, hadisenin Hz. Peygamberin elinde tecelli ettiğini savunurken kıyamete yakın bir zamanda tahakkuk edeceğini iddia eden kanaatleri de isabetli görmemiştir.⁸⁵ Gerek Babanzâde’nin gerekse Elmalılı’nın değerlendirmeleri dönemde haber-i vâhide dayanarak hissî mucizeleri inkâr edenlerin dinî kaygılardan ziyade zamanın hissiyatına uygunluk kaygısı taşıdıklarını göstermektedir. Zira âhâd haberle gelen bilgileri reddedenler aynı tavrı bilimsel bilgi için sergilememeleri bu duruma işaret etmektedir.

Sonuç

Modernleşme hareketleriyle birlikte büyük oranda pozitivist bir zemine yaslanan akıl ve bilim anlayışı, Osmanlı düşüncesine istikamet vermeye başlamış ve bu durum cumhuriyet döneminin temel yaklaşım şekli haline gelmiştir. Özellikle cumhuriyet döneminde siyasî merkezin seküler ve laik politikaları, dinî alan üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştur. Bu minvalde dinî alanda tabiat yasalarını aşan harikulade ve fevkalade gibi kavramlarla ifade edilen hadiselerin izahında klasik kelim ekollerinden farklı bir tutum ve tavır geliştirilmiş veya geliştirilmek zorunda kalmıştır. Esasında modern dönemde tabiat ve tabiatüstü şeklinde sınırları ve çerçevesi belirginleşmiş temel ayrımların klasik dönemde yapılmamış olması da meselenin ele alınış biçimini etkilemektedir. Bu noktada hissi mucizeler çerçevesinde tartışmaların cereyan ettiği, Kur’an-ı Kerim’in akfî ve en önemli mucize olduğunda ise büyük oranda mutabakat sağlandığı anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede bir taraftan cumhuriyet idaresinin seküler ve laik politikaları diğer taraftan zamanın hâkim pozitivist yaklaşımı arasında meseleye eğilmek durumunda olanlar, mucize gibi akıl ve mantık çerçevesinde izahı zor ve çetrefilli bir meseleyi dini bir zeminden ayrılmayacak şekilde ele almaya çalışmışlardır. Bütün bu saikleri hesaba katarak hareket eden dönemin önde gelen simaları mucizelerin izahında farklı birkaç tavır geliştirdikleri bilinmektedir. Bunlardan biri, mucizelerin her şeyden önce imanî bir mesele olduğuna dair vurgulardır ki bu tutum da akfî izahlarla birlikte ortaya konulmuştur. Bir diğeri mucize olarak nitelenen hadiselerin esasında tabiatüstü olaylar olmaktan ziyade tabiatın içerisinde cereyan eden ve fakat nadir olduğundan tabiatın üstünde konumlandırılan hadiseler olduğunu şeklindedir. Bu yaklaşım şekli, dönemde tabiatla sınırlı bir anlayışı temsil eden pozitivist bakışla da bir anlamda uyumaktadır. Diğeri ise hissî mucizeleri dışarıda bırakan ve Hz. Peygamber’in tek mucizesinin Kur’an-ı Kerim olduğunu belirten görüştür. Bu görüşle İslâm’ın olağanüstülerden arındırılmış bir din olduğu ve dönemin akıl ve mantık anlayışıyla birebir örtüştüğü vurgusu güçlü bir şekilde yapıma imkânı elde edilmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Naim. “Mukaddime”, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*. mlf.Zeynüddîn Ahmet Zebîdî, 1/7-483. İstanbul-Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası/Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatından 4, 1. Basım, 1928-1346.
- Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*. mlf.Zeynüddîn Ahmet Zebîdî. 2/218-226. İstanbul-Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası/Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatından 4, 1. Basım, 1928-1346.
- Akçay, Mustafa. “Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), 217-246.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslâm Dini-İtikat, İbâdet ve Ahlâk*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 11. Basım, 1960.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslâm Fitrî, Tabîî ve Umûmî Bir Dindir*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2. Basım, 1966.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Müslümana Büyük İlmihal-Dinî Dersler*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*. 3 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi, 5. Baskı. 2006.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. “Dine Doğru”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1-4 (1957), 44-59.

⁸¹“Kirâren müşahade ve tecrîbe edilmemiş bir hadise-i münferideyi sıtkı mücerrep kimseler haber vermekle o hadisenin sahihan vuku bulmuş olduğuna nasıl istidlal olunursa, irâde-i Sübhaniyye ile vukua gelip hadisât-ı saireden farkı yalnız mu’tad ve muntazar olmaktan ibaret bulunan Mi’raç hadisesini haber veren ehl-i sıdk ve emanetin sözlerini kabul de hakkımızda öylece zahirdir.” Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 2/222.

⁸²Ahmed Naim, “Mukaddime”, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 1/274.

⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4621.

⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4637.

⁸⁵“Kamerin yarılması haddi zatında mümkünattandır, haber-i sâdik ile vukuu haber verilince inanmamağa sebep yoktur. Mütevatir olan Kur’an onu ispat için en kuvvetli delil iken başkaca tevatür aramağa da hacet yoktur. Hariçteki müverrihlerin ve münecimlerin farkına varamamasından veya bir husuf gibi telakki etmesinden dolayı zabt-u kayd etmemiş olmaları vakayı inkâra hak veremeyeceği gibi Semavî ecramin hark-u iltiyamı mümkün değildir diyenlerin lakırdılarının da ehemmiyeti yoktur, butlanı sabittir.” Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4625.

- Bilgin, Mustafa. "Hak Dini Kur'an Dili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/153-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Muvazzah İlmi Kelam*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Mûlahhas İlm-i Tevhid Akaidi İslâmiye*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962.
- Bir Amerikalının Müslümanlık Hakkındaki 23 Sualine Cevaplar. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 2. Basım, 1956.
- Bulut, Halil İbrahim. "Mucize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/350-352. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Celal Nuri. *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye)*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, 1331.
- Celal Nuri. *Hatemü'l Enbiya*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, 1332.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevakif*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çavuş, Şeyh Abdulâziz. *Anglikan Kilisesine Cevap*. çev. Mehmet Akif / sad. Süleyman Ateş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Cündioğlu, Düccane. *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet 1*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Kur'ân-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsîr-i Şerifi-Tanrı Buyruğu*. 2 Cilt. İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 3. Basım, 1955.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tarih-i İslamiyet*. çev. Abdullah Cevdet. Mısır: Matbaa-i İctihad, 1908.
- Güngör, Erol. *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 10. Baskı, 2011.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2 Cilt. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *el-Cevâbü's-sedîd fî beyanı dîni't-tevhîd*. Ankara: Tedkikat ve Te'lifat-ı İslâmiye Neşriyatından, Ali Şükrü Matbaası, 1339-1341.
- İsmail Fenni. *Kitab-ı İzale-i Şükuk: Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'i Üzerine Reddiye*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- İsmail Fenni. "Fatalisme". *Lugatçe-i Felsefe*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.
- İsmail Fenni. "Miracle", *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.
- İsmail Fenni. *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*. b.y.: y.y., 1934.
- İsmail Habib. *Avrupa Edebiyatı ve Biz/Garbtan Tercüme*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse/Mu'tezile'nin Beş Temel İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Kara, İsmail. *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Kara, İsmail. "İslâm ve Pozitivizm". *Bilgi, Bilim ve İslâm-2*. haz. Ahmet Tabakoğlu-Sadık Çelenk. 175-181. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Baskı, 2019.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler 2*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Kutluer, İlhan. "İlliyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, 1993.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Darü'l-câmiatü'l-Misriyye, ts.
- Mert, Nuray. *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış-Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Muallim Abdülbaki. *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: İlk Mektep-Üçüncü Sınıf*. İstanbul: İkdâm Matbaası/Sahip ve Naşiri-Tefeyyüz Kitabhanesi, 1928-1929.
- Öge, Sinan. *Allah'tan Âlem'e İlahî Fiiller*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Özemer, Ahmet Yüksel. *Kur'an-ı Kerim ve Tabiat ilimleri: Tenkidî Bir Yaklaşım*. İstanbul: Furkan Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Râzî, Fahreddîn. *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- es-Sâbü'nî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2005.
- Smith, Wilfred Cantwell. "Modern Türkiye Dinî Bir Reforma mı Gidiyor?". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1953), 7-20.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûdu b. Ömer. *Makâsıdu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir vd. *İslâm'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 3. Basım, 2002.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 2, Cilt 6, Tarih 5 Şubat 1937.
- Yaltkaya, M. Şerefeddin. *Dinî Makalelerim*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1944.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlliyyet (Kelam)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yazır, Elmal'lı Muhammed Hamdi. "Dîbâce". *Metâlib ve Mezâhib-Metafizik ve İlahiyat*. mlf. Paul Janet-Gabriel Seailles. 28-55. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.
- Yazır, Elmal'lı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 1/9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yazır, Elmal'lı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 4/9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yazır, Elmal'lı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 7/9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XV, 1957.